

עיון בשיר היער השחור או לאן נעלמו הילדים / אסתר אטינגר

כתבה : לאה מוריה

היער השחור הוא ירק
עציו זקופים, ישרים כסרגלים
חפים מרבב.
לעתים אפטר לשמע אותם מרננים.

היער השחור הוא ירק מבחוץ
ושחר מבפנים.
מרבה קסמים,
פרות אדמים, פטריות,
אגדות, גמדים, מכשפות, פיות.
ילד וילדה תועים בתוכו.

היער השחור מסתיר
יותר ממה שהוא מגלה,
הן זה טיבו של יער,
מכסה לרעים ולטובים
והיא תהלתו –
ילד וילדה תועים בתוכו.

בחלפי על פניו, בין עציו הזקופים, הרמים
המרעישים בנימוס, אני שואלת לאן נעלמו
הילדים

והאם הפכו עורם חיתו יער?
ומי הוא זה שהסתתר בין הענפים
חופר מחלה בינות שרשים ושרכים
אוחז לב מפרפר, מקשיב
אל היורים.

בתקופת השואה ברחו יהודים רבים אל היערות בניסיון נואש למצוא מסתור מציפורני הנאצים. החיים ביערות היו כרוכים בסכנות רבות ובתנאי הישרדות קשים. מרבית היהודים לא הורגלו לחיים בטבע ולא היו להם האמצעים הדרושים לחיות במקום ללא מקורות מזון, לפעמים במצבי חוס או קור קיצוניים. הם היו נתונים לרוב בפרד מתמיד מפני הלשנה של הכפריים שעברו ביערות ומפני הנאצים ועוזריהם.

יהודים אלו היו מנותקים ממשפחתם הרחבה וממקורות מידע על הנעשה מחוץ ליער. היה עליהם לברוח ממקום למקום מחשש להתגלות. החיים ביערות היו קשים מנשוא למבוגרים ובלתי אפשריים לילדים.¹

היערות בתקופת השואה היוו מקום טבח המוני בהם נרצחו ביריות קהילות יהודיות שלמות. אל לב יערות מוריקים ושלווים הובלו יהודים ונורו על ידי הנאצים ועוזריהם לתוך בורות עמוקים שנחפרו מבעוד מועד. ביערות העבותים מצאו את מותם בתקופת השואה כמיליון וחצי יהודים.

זהו הרקע העומד בבסיס השיר "היער השחור", שיר שואה המתאר את ריבוי פניו של היער כמקום טבע פסטורלי ושלווה הטומן בחובו גם מציאות אפלה ומאיימת.

השיר הופיע לראשונה בספרה של המשוררת אסתר אטינגר "לילה ויום"² ובספרה "הכל יקר- שירים 1980-2016".³

"אני לא כל כך אוהבת לדבר על השירים שלי ולפרש אותם", מודה אטינגר, "הם משוחררים לאוויר העולם וכל אחד יכול להבין אותם כרצונו". על נסיבות כתיבת השיר היא מספרת שמשפחתה של הוריה נספתה בשואה והנושא תמיד נכח בחייה עוד מילדות.⁴ היא אמנם ביקרה ביער השחור אך השיר לא נכתב בעקבות הביקור.

"שאלתי את עצמי מדוע נקרא היער "היער השחור" הרי יער הוא ירוק. הצד השחור האפל נמצא בתוכו מתוקף היותו על אדמת גרמניה".

כותרת השיר "היער השחור או לאן נעלמו הילדים" מסתורית ומעוררת סקרנות ורומזת לשני הרבדים המופיעים בו – הרובד הגלוי, הטבעי, והרובד המאיים והמסוכן. ברובד הגלוי מדובר ביער השחור (יעד תיירותי מבוקש בגרמניה) אך אין

¹ ילדות בצל השואה: ילדים-ניצולים ודור שני, הקיבוץ המאוחד, 2007.

² הקיבוץ המאוחד, 2011.

³ מוסד ביאליק, 2018.

⁴ בשיחה שקיימתי עמה ביולי 2019.

זה יער רגיל משום שמודגש צבעו השחור, המסמל חשכה, מסתורין, עוצמה, פחד ומוות.

השימוש בצמד המילים "היער" ו"השחור" מעצים את תחושת הסכנה הנרמזת כבר בכותרת השיר ובאנפורה המופיעה בשלושת בתיו הראשונים.

השאלה "לאן נעלמו הילדים" יוצרת בקורא ציפייה לפתרון התעלומה במהלכו ויהא עלינו לשאול האם אכן יש תשובה לשאלה זו?

השיר בנוי מארבעה בתים בעלי אורך שונה (בבית הראשון- 4 שורות, בבית השני והשלישי- 6 שורות ובבית האחרון- 8 שורות). השורות אינן אחידות באורכן (שורה בת מילה או שתי מילים בלבד לעומת שורות בנות 6-7 מילים). בתי השיר מתרחשים בהווה בעוד העבר מהדהד אל תוך ההווה.

מבנה זה וריבוי אמצעי העיצוב וביניהם: פסיחות, ארמזים, האנשה, מטאפורה ושאלות רטוריות מעיד על המתח הקיים בשיר, ההולך ונבנה עד לשיא בסופו.

השיר מתרחש ביער ותאורו נמסר באופן הדרגתי. בקריאה ראשונה אנו מתרשמים מצבעו הירוק, מעציו המרננים ומגידוליו השונים אך בקריאה שנייה מתבררת תמונה מורכבת יותר של היער- צבעו ירוק מבחוץ ושחור מבפנים. היער מסתיר יותר ממה שהוא מגלה ובסוף השיר נחשפת בצורה מעורפלת חלק מן המציאות הנוראה שהתרחשה בו.

בית א :

השיר נפתח בקביעה שהיער השחור הוא יער טבעי וירוק, אולם השם "היער השחור" מנוגד לצבעו הירוק, צבעו של הטבע, צבע המסמל צמיחה, חיים חדשים, פריחה, רוגע ותקווה.

בניגוד לעצים המתנועעים בחופשיות ברוח, העצים בשיר "זְקוּפִים", "יְשָׁרִים כְּסִרְיָלִים" (דימוי), ו"חֲפִים מְרֻבָּב" (האנשה), תיאורם המסודר וההרמוני יוצר תחושה מאיימת.

התואר "ישר" מתייחס לתכונה פיזית ומתאר גם תכונה מופשטת של בני אדם. להיות ישר כסרגל פירושו להיות הגון, תכונה האופיינית לבני אדם ולא לעצים. הדימוי, המקפל בתוכו גם האנשה של העצים, מחזק את התחושה הנבנית לאורך השיר כי העצים שביער אינם עצים רגילים. אמנם אין בהם דופי אך הם עדים אילמים לזוועה שתגלה בהמשך.

י'חף מרבב' הוא אדם שלא עבר כל עבירה והינו נקי כפיים. המטאפורה "חפים מרבב" מעוררת תהיה. וכי עצים יכולים לחטוא? האם יש להם מה להסתיר?

עצי היער המרננים לעתים תורמים ליצירת אוירה רגועה ושלוה. זהו ארמז הלכות מספר תהלים: "אֶז יִרְנְנוּ כָּל עֵצֵי יַעַר"⁵ וכן מספר דברי הימים: "אֶז יִרְנְנוּ עֵצֵי הַיַּעַר מִלְפָּנֵי ה' כִּי בָא לְשֹׁפֹט אֶת הָאָרֶץ"⁶.

המקור השני רומז ליום הדין בו ירננו עצי היער בשמחה למראה ה' השופט את הארץ. בקריאה ראשונה נראה שהכל רגוע- העצים משמיעים קול רינה ואילו בקריאה שניה מסתבר שהאיום מסתתר כבר בבית הראשון ואז קיימת דיסהרמוניה בין הארמז לבין המציאות והפער הזה יוצר אירוניה. בעוד שבספר תהלים מדובר בשבח לקב"ה, בשירנו רינת העצים מנוגדת ומכסה על המעשים הנפשעים המתחוללים בחסות היער.

בית ב :

רישומו המתעתע והמסתורי של היער גובר באמצעות הפסיחה שבין השורה הראשונה לשניה וצבעו המנוגדים- ירוק ושחור: "הַיַּעַר הַשָּׁחַר הוּא יֵרֵק מִבְּחוּץ וְשָׁחַר מִבְּפָנָיִם".

בדומה לצבעו הירוק, הפרות האדומים והפטריות מבטאים את הפן הטבעי של היער (אם כי הצבע האדום מסמל חיים, דם ויצריות). אווירת המסתורין נוצרת על ידי שימוש באלמנטים אגדתיים - פנטסטיים: קֶסָמִים, אַגְדוֹת, גְּמָדִים, מְכַשְׁפוֹת, פִּיּוֹת. בעולם הקסום של אגדות הילדים קיימים גם יסודות שטניים. הערבוב בין היסודות הירוקים הטבעיים לצד היסודות האגדיים מדגיש את התיאור הדואלי של היער.

בסוף הבית מתברר כי "יֵלֵד וְיִלְדָה תוֹעִים בְּתוֹכוֹ", משפט המתחבר לכותרת השיר בה הופיעה השאלה "לאן נעלמו הילדים?" הקורא אינו יכול שלא לתהות מה מעשיהם של ילדים ביער? היכן הוריהם? ומי יעזור להם למצוא את דרכם ביער?

המעשייה "עמי ותמי", מאת האחים גרים, שחיו בגרמניה, מהדהדת בשיר. על פי המעשייה הילדים עמי ותמי ננטשו ביער והגיעו לביתה של מכשפה שהאכילה אותם ממתקים על מנת שישמינו כדי לאכול אותם. בשיר, כמו במעשייה, מופיעים ילד וילדה תמימים שאינם מודעים לרוע האורב להם ביער והשיר מעלה תהייה לא פתורה באשר לסיכוייהם לשרוד.

⁵ תהלים צ"ו, יב.

⁶ דה"א ט"ז, לג.

בית ג :

בבית זה בא לידי ביטוי הפן האפל של היער המתבטא במילים : "מסתיר יותר ממה שֶׁהוא מְגַלֶּה". מה בדיוק מסתיר היער? איננו יודעים. האווירה החידתית ולצדה מועקה הולכים וגוברים. היער מתואר כמי שטבעו "מְכַסֶּה לְרַעִים וְלְטוֹבִים". בטבע שוררת מלחמת קיום- הטורפים והנטרפים מנסים להסוות את עצמם ולהסתתר- האחד כדי להינצל, והשני כדי להפתיע את טרפו וללכדו. אם כן היער על עציו הירוקים המרננים ועל פירותיו האדומים מתגלה כמקום כיסוי לטובים המתחבאים מפני הרעים, אך גם כמקום המאפשר מארב של הרעים בבואם לצוד את הטובים.

בתפילת הימים הנוראים מופיע הביטוי "דְרָכָךְ אֶלְהִינּוּ לְהֶאֱרִיךְ אֶפְדָּךְ. לְרַעִים וְלְטוֹבִים וְהִיא תְהַלְתֶּךָ".⁷

בעוד שבתפילת הימים הנוראים זהו שבח לקב"ה הנותן ארכה לרעים לחזור בתשובה, בשירנו קיימת דיסהרמוניה בין הארמו לבין המציאות המתוארת בשיר והיא מחדדת ומקצינה את התיאור. היער מאפשר לרעים לבצע את זממם באין מפריע. אין פה כל שבח אלא גנאי לאדם על מעשיו הרעים. בעוד במקור האל מכיל את הרעים, כאן היער מכסה על מעשיהם ואין כל סיבה לתהילה. הארמו מעצים את המתח והאירוניה סביב המשפט.

המילים "וְהִיא תְהַלְתֶּךָ" מתייחסות ליכולת הכיסוי של היער, בו ניתן להסתתר עד יעבור זעם, אך הוא גם מכסה על פשעיהם החמורים של ה"רעים". היער הוא אחד מנפלאות הבריאה ובחסותו נעשו מעשים בלתי אנושיים.

החזרה בסוף הבית על המשפט "יֵלֵד וְיִלְדָה תוֹעִים בְּתוֹכוֹ" מדגישה את הסיטואציה המאיימת והמסוכנת- ילד וילדה תמימים ופגיעים שאיבדו את דרכם ביער, מהווים טרף קל לאותם "רעים" המבקשים לפגוע בהם.

בית ד' :

בהמשך לבתים הקודמים המתוארים בלשון הווה, גם בית זה מתרחש בהווה. הדוברת מדברת בגוף ראשון בחלפה על פני היער השחור ושואלת אודות הילדים שנעלמו. זהו הבית הארוך ביותר בשיר ובו מגיעה הדרמה לשיאה.

⁷ מתוך תפילת ערבית של יום כיפור.

הדוברת מתארת את "העצים הזקופים" (חזרה על התיאור שהופיע בבית הראשון) וה"רמים". אם בבית הראשון השמיעו קול רינה, כעת הם "מְרַעֲשִׁים בְּנִימוֹס" (האנשה).

תיאורו של היער הזקוף, הרם ומרעיש בנימוס מזכיר את הנימוס הגרמני. ידוע כי פושעים נאציים רבים היו לבושים בקפידה והצטיינו ביחסם המנומס כלפי הזולת, דבר שעמד בסתירה מוחלטת להתנהגותם הברוטאלית והאכזרית כלפי יהודים. הקפדתם על כללי הנימוס היוותה מסווה לאי מוסריותם.

רעשם המנומס של העצים נראה במבט ראשון כפעולה טבעית אך זהו רעש המקדים את הבאות. רמז להד קולות הירי הנשמע בין עצי היער.

לענפים, לשורשים ולשרכים יש תפקיד כפול- הם מהווים חלק מתפאורת היער ובעזרתם מתאפשרת הסתתרותו של חופר המחילה.

ברור כמה קשה לחפור מחילה בין שורשי העץ והשרכים או להסתתר לאורך זמן על ענפי העץ. השאלה "וּמִי הוּא זֶה" מעצימה את הטרגדיה ומכוונת אולי לילד או לילדה ששומעים את קולות הירי המאיים, הנשמעים בהמשך, ליבם מפרפר מפחד, והם מנסים נואשות לייצר לעצמם מקום מחסה.

השאלה "לָאֵן נְעַלְמוּ הַיְלָדִים" שהופיעה בכותרת השיר והפסיחה בין השורה השניה לשלישית מעצימים את החידה והתעלומה. בשני הבתים הקודמים נאמר כי "יְלָד וַיְלָדָה תוֹעִים בְּתוֹכוֹ", כעת המתח גובר ומתברר שהילדים נעלמו ולא ידוע מה עלה בגורלם.

הביטוי "חִיתוֹ יַעֲר" לקוח מספר תהלים שם נאמר: "תִּשָּׁת חֲשֹׁךְ וַיְהִי לַיְלָה בּוֹ תִרְמָשׁ כָּל חִיתוֹ יַעֲר"⁸, "כִּי לִי כָּל חִיתוֹ יַעֲר"⁹. כוונת הפסוקים לחיות טרף שנבראו על ידי האל.

השאלה הרטורית "וְהֵאֵם הִפְכוּ עוֹרָם חִיתוֹ יַעֲר?" מוסבת לאותם "הרעים", קרי לאנשים שהפכו לרוצחים, כפי שיתברר בשורות הבאות, ואשר הפכו לחיות אדם.

השיר מסתיים בשאלה נוספת הנותרת ללא מענה- "וּמִי הוּא זֶה שֶׁהִסְתַּתֵּר...אוֹחֵז לֵב מִפְּרָפֵר, מִקְשִׁיב אֶל הַיּוֹרִים". עד עתה דובר על ילדים בלשון רבים ואילו כעת ישנו מסתתר יחיד ביער. האם זהו אחד משני הילדים שנעלמו? היכן הילד השני? או שמא מסתתר ביער אדם נוסף? ואולי זו תחושת הבדידות המנוסחת בלשון יחיד.

⁸ תהלים ק"ד, כ.

⁹ שם נ', י.

המטאפורה "לב מפּרֶפֶר" מבטאת הלמות לב, פחד, חרדה ואימה גדולה. הלב המפרפר רומז גם לפרפורי גסיסה. האם זהו לבו של מישהו שנורה בעובי היער ונושם את נשימותיו האחרונות?

האנשת הלב המקשיב כביכול אל היורים מעצימה את הטרגדיה המתוארת במילים ספורות, באיפוק ובצורה עקיפה.

בעוד המעשייה על עמי ותמי, המהדהדת לאורך השיר, מסתיימת בסוף טוב עם הינצלות הילדים מיד המכשפה, גורל הילדים בשיר אינו ברור ומסתמן כטראגי.

אפשרות נוספת להבנת בית זה היא לראותו כהייה של הדוברת האם באותם ימים אפלים היה מישהו שהקשיב, דאג והיה אכפת לו מן הנעשה ביער? האם יש מי שזוכר כיום את מה שקרה אז? האם משהו השתנה ברבות השנים?

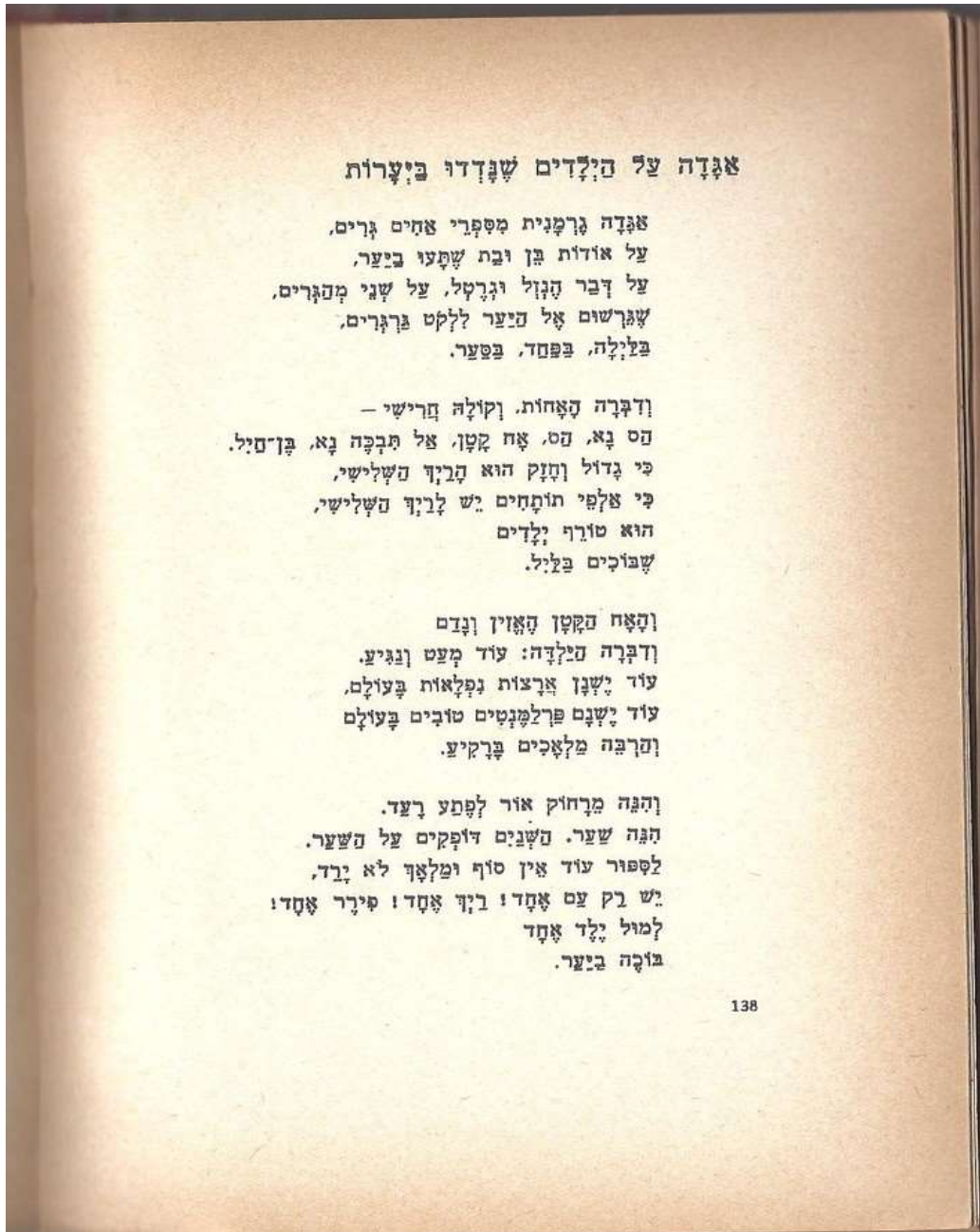
תעלומת היעלמות הילדים מעוררת בדוברת סערה פנימית גדולה המתבטאת במעברים בין עבר להווה, בפסיחות ובשאלות רטוריות. הדוברת חווה את אירועי העבר כאילו הם קורים עכשיו.

הפסיחה בשתי השורות החותמות את השיר מביאה את המתח הנבנה לאורכו לשיאו. השאלה "לֵאן נַעְלְמוּ הַיְלָדִים", שניצבה לעיני הקורא בתחילתו, נותרת ללא מענה וממחישה בזעיר אנפין את גורלם של יהודי אירופה בשואה ובמיוחד את גורלם של מיליון וחצי הילדים.

נספח: יצירות ספרות להרחבת הוראת השיר

א. אגדה על ילדים שנדדו ביערות מאת נתן אלתרמן

השיר הופיע לראשונה בעיתון הארץ בשנת 1938, ומבוסס על האגדה הגרמנית "הנזל וגרטל", צמד הילדים שהופקרו לגורלם המר. השיר מתאר את בריחתם והסתתרותם של שני ילדים יהודים בתקופת השואה ביערות ואת התופת והפחד מפני המכשפה בדמות הרייך והפירר.¹⁰

אגדה על הילדים שנדדו ביערות

אגדה גרמנית מספרי אחים גרים,
על אודות בן ובת שמעו ביער,
על דבר הנזל והגרטל, על שני מהגרים,
שאגשום אל היער ללקט פרוגרים,
בלילה, בפחד, בסער.

ודברה נאחזת. וקולה תרישי –
הס נא, הס, אף קטן, אל תבכה נא, בן-סיל.
כי גדול ותזק הוא הרייך השלישי,
כי אלפי תותחים יש לרייך השלישי,
הוא טורף ילדים
שבוכים בליל.

וקאח טקטן האזין ונדם
ודברה הילדה: עוד מעט ונגיע.
עוד ישנן ארצות נפלאות בעולם,
עוד ישנם פרלמנטים טובים בעולם
והרבה מלאכים ברוקיע.

והנה מרחוק אור לפתע רעד.
הנה שער. השנים דופקים על השער.
לספור עוד אין סוף ומלאך לא נרד,
יש רק עם אטוד! ריך אטוד! איך אטוד!
למול ילד אטוד
בוקה ביער.

¹⁰ ראה: מגון לכיתה ז', מדריך למורה, הוצאת מעלות, התשנ"ג.

בשירו אלתרמן מקשר את האכזריות הרבה של העם הגרמני בתקופת השואה לאכזריות של האגדות הגרמניות, שבאה לידי ביטוי גם בסיפורי האחים גרים. השיר הינו מעין גרסה מודרנית של המעשייה. בשיר הילדים לא גורשו בגלל אם חורגת אלא משום שהם פליטים ובכך למעשה האחריות לגורלם עוברת אל הרשויות הפוליטיות.

הבית הראשון מדגיש את תחושת האימה והפחד של שני המהגרים שגורשו אל היער בלילה. בבית השני מסבירה האחות לאחיה הקטן את גודל הסכנה- הרייך השלישי גדול וחזק, בעל אלפי תותחים ולא זאת אלא שהוא "טורף ילדים שבוכים בלילה". בבית השלישי היא מעודדת אותו שלא הכל אבוד שכן "עוד ישנן ארצות נפלאות בעולם", פרלמנטים טובים "והרבה מלאכים ברקיע".

בשיר נשברת החוקיות האופיינית לעולם האגדה בו הטוב גובר על הרע. בעוד עמי ותמי באגדה נחלצים בשלום מן היער וניצלים מן המכשפה המבקשת להמית אותם, הילדים בשיר אינם ניצלים- "לסיפור אין עוד סוף ומלאך לא ירד". מצבם של הילדים חסר מוצא. השיר מסתיים במילים "ילד אחד בוכה ביער" וליד האחד הניצב מול העם הגרמני כולו, מול הרייך והפירר אין באמת כל סיכוי.

ב. ילדה שלא מן העולם הזה מאת אהרון אפלפלד.

"הלילה לא היה שקט. תחילה נשמעו צעדי של איש בורח, אחר כך הידהדו יריות. אדם ותומס שכבו דרוכים בקן וצותתו. אחר חצות לילה היתה דממה, אך אדם ותומס לא הוציאו את ראשיהם מתוך הקן. הם המשיכו לצותת, ואדם אמר, "אנחנו נצטרך למצוא לנו מחבוא בטוח יותר. בפנים היער הצמחייה צפופה יותר".

ספרו הראשון לילדים של אהרון אפלפלד "ילדה שלא מן העולם הזה" מספר את סיפורם של שני ילדים יהודים שברחו מהגטו ומצאו עצמם לבדם ביער והם נאלצים להתקיים בתנאי קור ורעב. היער ובו ילדה שלא מן העולם הזה מזמן להם הפתעות וגילויים.

שלא כמו באגדת האחים גרים ובשיר "היער השחור", בספרו של אפלפלד היער אינו מקום סכנה ורשע אלא מקום הגנה ומפלט.

ג. מעשה בשבעה קבצנים מאת רבי נחמן מברסלב

הסיפור מתאר ילד וילדה שהלכו לאיבוד ביער וכל יום פוגשים קבצן בעל-מום אחר המציל אותם ונותן להם אוכל ומים.

"ויהי היום, והיה בריחה באיזה מדינה, וברחו כולם. ובדרך בריחתם עברו דרך יער ואיבדו שם שני ילדים: ילד וילדה. ועדיין היו הילדים קטנים, בני ארבע וחמש שנים, ולא היה להם מה לאכול. וצעקו ובכו...הלכו לעיירות, והיו מחזרים על הפתחים... וידעו שאלו הם הילדים שאבדו ביער".